

АЗƏРБАЙЧАН ССР ԷԼՄԼԵՐ ԱԿԱԴԵՄԻԱՏՅԻՆԻՆ

ХƏБƏРԼƏРИ

ИЗВЕСТИЯ

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

№ 10

ОКТАБРЬ

1957

*Бөйүк Октябрь социлист тигимбегитин
40 иллийини һәср олунур*

☆

*Посвящается 40-летию
Великой Октябрьской социалистической
революции*

М. Ф. Ахундов adına
Azərbaycan Respublikası
TUMUHI KİTABXANASI

АЗƏРБАЙЧАН ССР ԶԱՆՈՇՐԻՅԿԵ
ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
БАՆԻ — БАՆՍ

Ф. Ә. мәликов

АЗЭРБАЙҶАНДА КӘНД ТЭСЭРРҮФАТ ҺЕЙВАНЛАРЫНЫҢ КЕНЕТИКА ВӘ СЕЛЕКСИЯСЫ САҺӘСИНДӘ ӘЛДӘ ЭДИЛМИШ МҮВӘФФӘГИЙЯТЛӘР

Азәрбайҗанда һейвандарлыг тәсәррүфатын әсас саһәләриндән биридир. Әлвәришли тәбии-тарихи шәраит, кениш отлаг саһәләри вә әлиг чәмәнләри, чаван һейван етишдирмәк вә мал-гара я хидмәт әтмәк саһәсиндә тарихән әлдә әдилмиш вәрдишләр, бурада мүхтәлиф һейван нөвләринин вә биринчи нөвбәдә гоюнчулуғун инкишафы үчүн һәр чүр шәраит яратышдыр. Даварын мигдарына көрә республика һейвандарлығында биринчи ери гоюнчулуғ тутур; сонра исә ардычыл оларағ гарамал (чамыш вә зебу дахил олмагла), кечиләр, атлар, эшшәкләр, донузлар, дөвәләр, гатырлар, даһа сонра, һейвандарлығын хырда саһәләри: гушчулуғ, арычылыг, ипәкчилик вә ада довшаны кәлир.

Азәрбайҗанда патриархал дөврүндә мөвчуд олмуш көчәри тәсәррүфат тәрзи өлкәдә ичтимаи-игтисади шәраитин дәйишмәсилә тәдричлә инкишаф әдәрәк, XIX әсрин биринчи ярысында көчәри вә ярымотурағ шәкил алмышдыр.

Тәсәррүфатын һәмнин типләри бу дөврдә һәлә тәбии һадисәләрин кедишиндән вә тәбиәтин мәрһәмәтиндән асылы олан, хейли ибтидан техникалы, экстенсив-отлаг гоюнчулуғу формасында иди.

XX әсрин әввәлләриндә көчәрилик өз ерини ярымкөчәри вә отурағ тәсәррүфата вермәйә башлады.

Бу дөврдә Азәрбайҗанын ярымкөчәри һейвандарлыг тәсәррүфаты мал-гаранын бүтүн ил әрзиндә отлаг шәраитиндә сахлапмасына кечмәк үзрә иди. Һейванлар яйда йүксәк дағлардакы яйлаглара, ғышда исә арандакы ғышлаглара көчүрүлүрдү. Атлар вә гарамал үчүн аз мигдарда вазырланан күләш вә гуру отдан башга, адәтән, ғыша ем тәдарүк әдилмәзди. Мал-гара сахламагдан өтрү хүсуси биналар да йох иди. Ялыз ғышын гарлы, союғ вахтларында һейванлар чиркли, гаранлыг вә дарысгал газмалара вә ярымгазмалара салынарды. Зоотехники вә байтарлыг хидмәти йох иди; о заман мал-гара аз мәһсуллу, һейвандарлыг аз кәлирли иди.

Халг селексииясы йолу илә Азәрбайҗанда мүхтәлиф мәһсул (әт, юн, сүд, яғ, дәри) верән 10-дан артыг габа юнлу гоюн чинси, сүдлүк-әтлик вә иш истигамәтли гарамал—Кичик Гафгаз гарамал чинси вә онун Газах нөвү—Гарабағ, Дәлибоз вә Губа миник ат чинсләри ярадылмышды. Бурада иш кейфийәти йүксәк олуб, яғлы сүд верән чамышлар вә сүдүнүн яғ фәизи йүксәк олан Азәрбайҗан зебусу вә башга һейван нөвләри дә мүвәффәгийятлә инкишаф әтдирилди.

Юхарда көстөрүлүш бүтүн Һейван Һөвлөрү Һө чинслөрү истиҗа-мәтлү халҗ селекциясы ярадычылыгынын мөһсүлу иди.

Ерли хасталықлар Һаршы давамтылығ, игилм Һө ем шәрәтинә уйғунлашма, һәмчинни яйлағара Һө орадан да Һашлағара олан узун йоллары асанлығла гәт эмкә габилийтти, Азәрбайҗанда сахланан Һейван Һөвлөрү Һө чинсләрини хусусийитини тәшкил эдириди.

Октябрь ингилабданн әвәл Азәрбайҗан кәндлөриндә агроном хид-мәти чох зәиф вәзийәтдә иди; зоотехники хидмәт әсә гәтйибән йох иди. Агрономия идеялары Азәрбайҗана кечән әсрәдә, онун, Русия яла бирләшмәсиндән сонра кәтмөй бәшләмәшди.

Бөйүк рус алимни К. А. Тимирязев тәрәфиндән тәблғн эдилән Дарвин идеялары, Тимирязевни ардычылары Азәрбайҗан табиғатчыларынын ишиндә һәлә кечән әррин икчын ярысында әкс олунмаға бәшләди. Мәсә-лән, Петербург университетини битирмиш тәбиғәтшунас Н. Б. Зәрәдәби 1875—1877-чи илләрдә Бақмада «Кичиңчи» гәзитини нәшр эдир Һө Һө заман Петровски-Разумовски Академиясына (индики Тимирязев Академиясы-ны) битирән М. Б. Һагервәдле, Н. Вәзирәв Һө башғарилә бирлиқдә Азәрбайҗан кәндлиләри арасында рус агрономия идеяларыны яйвр Һө дарвинизми тәблғн эдириди.

Зәрәдәби 1875-чи илдә һәмән гәзәтдә ерли Һарамалын аз мөһсүл вермосинин сәбәбләрини кәстәрәк, кәндлиләри Русиядан чинс буғлар кәтириб, оилара ерли нәкләри күтүлөшдирмәй, һәмчинни от әксәнин, хусәсән ширәли ем биткиләри әкиннин инкишаф этдирмөй ярадыл-мәк көрүрдү. Лакин илк азәрбайҗанлы тәбиғәтшунас агрономлардан Һө сәһәдәки тәшәббусләри, яһәнә Совет һакимийәти гурулдугдан сонра һәятә кеңирлә билди. Азәрбайҗанда Совет һакимийәти гурулдугдан сонра, тәсәрруфатын бағға сәһәләрилә бирлиқдә Һейванлардыг да инкишаф эдәрәк, истәр тәшкилат Һө истәрәсә техникни чәтәндән көкүндән дөйишди. Кәчмишдә айры-айры хырда кәндли тәсәрруфатларындән ибарәт олан Һейванлардыг, инди артыг, ери колхоз Һө совхоз фермаларында мөһкә-ләшмишдир. Бурада Һейванлар мұвафиг зоотехникни Һө байтар хидмәтигә тә мни олунмушдур; республикада етишдирилән Һейван чинсләринин кей-филийитини яхшылашдырмағ сәһәсиндә бөйүк һиләл апарылр; совет агробиология элминин Һө габагыла тәчүрубәнин наильийәтләриндән кәңиш истифадә эдилр.

1926-чы илдә сабиғ Азәрбайҗан ССР Халғ Торпағ Комиссарлығынын (Д. Буялдазәдә) тәшәббусу ила, проф. И. И. Кәлукинни рәбәрлийәлдә Азәрбайҗан ССР-дә Һейванлардыгын вәзийити тәлғиг эдильмишди. Бу ишнин нәтиҗәсиндә проф. И. И. Кәлукин Һө Н. Д. Потйокинни республикада мал-Һаранын кейфилийитини яхшылашдырмағ үчүн тәдбирләр системи һазырлаймб тәғдим әтмишдирләр. Ерли кәнд тәсәрруфаты Һейванлары чинсләрини яхшылашдырмағ үчүн, әсәс үсәл оларәг, онларын йүксәк мөһсүллу чинсләрә (швиц, симментал, меринос, Орлов ләһрән атлары ила) чарпазлашдырмасы, әйни заманда мал-Һаранын емләнмә Һө ба-чым шәрәтинини яхшылашдырмасы мәсләһәт көрүлмүшдү.

1928-чи илин онн айнада кеңирилмиш илк Һейванлардығ гурулта-йында чинс Һейванларын әлейһларлары Азәрбайҗана бу Һейванлары кәтирилмәсини рәдд әтмәк бәрасиндә Һарар чығарылмасына наил олмуш-дуларса да, гурултайда һитирәк эдән кичиң бир Һуғ мұтәхәссис һәмни Һарара разылашмамышди. Республика Халғ Торпағ Комиссарлығы ерли мал-Һараны мәдәни чинсләрә чарпазлашдырмағы зәури һесаб әтмиш Һө бәстәкликә Азәрбайҗана йүксәк мөһсүллу тәрәдичиләр кәтирил-мөйә бәшләнмишди.

О замандан әтибарән Азәрбайҗанда кенетика Һө селекция мәсәләлә-риндә ики Һуғ арасында мұбаризә бәшләнди. Онларын биринә мөләз-

лашдирячиләр Һө дикәринә мөләзләшдирмә әлейһларлары Һуғу дей-дирди. Әслиндә бу, мичуринчиләрә Мичурин идеялары әлейһларлары биологиясында кәдән мұбаризә иди; чүнки мөләзләшдирмә әлейһларлары биологиясында Мейндәл-Морган истиҗамәти тәсири алтында ғалмишди.

Бу ики Һуғ Азәрбайҗанда Һейванлардыг инкишаф әтдирмөй Һө үчүн кейфиийәтгә яхшылашдырмағын үсәлләри уғрунда бир-бирилә 10 илдән чох мұбаризә апарды.

Мөләзләшдирмәнин әлейһларлары республикамызда зәриф юшулу Һуғун Һө йүксәк мөһсүллу чинс Һара-мал сахланмасынын мүмкүн һесаб әтмив Һө бууу, куя отлағ системиндән истифадә әтмөклә мал-Һара бәсәл-мәк үчүн Азәрбайҗанда мұвафиг шәрәтини тәминлә олмасисилә иһән әдирләр.

Кәлмә Һейванлар үчүн ләззәтини сәләтә олмасисилә иһән әдирләр. масы нәтиҗәсиндә Һейван өлмәсини олар Һө баһым шәрәтин ярадылма-ғарында иғлимәшдирилмәсинин мүмкүн олмасисилә иһән әтмөйә чалышыр Һө бундан да мөләзләшдирмә ишини әтибардан салмағ үчүн истифадә әдирләр.

Азәрбайҗан Кәнд Тәсәрруфаты Институту Һө Азәрбайҗан Һейванлар-дығ тәчүбә стәнисясы тәрәфиндән апарылән тәчүбәләр мөләзләшдирмә әлейһларлары көрүшләринин тамамилә сәһә олдуғуну Һө республика шәрәтиндә йүксәк мөһсүллу чинс Һейванларын мұвафәғийәтлә бәсләнә билдийини сүбүт әди.

Азәрбайҗан Һейванларларынни 1936-чи ил апрелдә кеңирилмиш икчини гурултайы, ерли кәнд тәсәрруфат Һейванларыны яхшылашдыр-мағдан өтүр мөләзләшдирмәнин әсәс үсәл гәбүл әдиб, яхшылашдырмачы оларәг швиц чинсини Һө башға мәдәни чинсләри мәсләһәт көрдү. Бу тәд-бир Азәрбайҗан ССР Халғ Комиссарлары Совети Һө Азәрбайҗан К(б)П МК-һын 1936-чы ил 23 апрел тарихлан Һарында әкс әтдирилди. Һазырда ерли мал-Һаранын мәдәни чинсләрә яхшылашдырмасы ән кәшиш бир сурәтдә тәтбиг олунмағладыр.

Гейд әтмәк ләззәмдү ки, тәбиғәтин бөйүк дөйишдирчиси И. В. Мичу-ринни совет биологисы Һө агробиологисынын бөйүк мұвафәғийәтләр-инә кәмәк эдән ени сорлар етишдирилмәсини принсиләр Һө үсәлләри һаттындакы тәлими Азәрбайҗанын кенетик-селекциячы Һейванларларын-ини иһиндә дә кәшиш тәтбиг эдилмишдир.

Мичурин тәлиминин күчүнү республика селекциячылары Һө кәнд тәсәрруфаты габагычыллары иһинин тисәлиндә көрән колхозчулармыз Һө совхоз ишчяләримиз яһәмә Һө инкишаф үчүн мұвафиг агротехникни Һө зоотехникни шәрәтин ярамағ үсәлләг битки Һө Һейван формаларынн яхшылашдырмасы үсәлләрини өйрөнмишдир. Мичурин тәлиминни яхшы ярадычылығла тәтбиг эдильмәсә нәтиҗәсиндә республикамызда ени Һуғун чинси олан Азәрбайҗан дағ мериносу ярадылмиш Һө бир сыра ени Һейван чинсләринин, мәсәлән, яғлы уйғурлуғ ярымәриф ионлу гоюла-ры, өтлик-ионлуғ Һуғун чинсини, Миңкәчәвир тилли совет мериносунн, Азәрбайҗан Һуғун Һарамалынын, бол яғлы сүд Һөвир швиц Х зәбул дөң-мәләрини ярадылмасы иһи бәшә чәтдирялмағ үзәрди. Бундан бәшгә, Һарабә атлары чинсини бәриг әтмәк, Азәрбайҗан (дәлибоз) атны тәк-миләшдирмәк, Азәрбайҗан чамышыны, балбас Һуғуну Һө Һарабә гоюйүнүн Һарадоләг нөвүнү яхшылашдырмағ сәһәсиндә кәшиш иш апарылмағладыр.

Ағ Һарама вәриң «Азәрбайҗан» Һө «әзәд» ипәк Һуғду чинсләри яра-дылмишдир. Булар «Бағадә», «Асколи» Һө саир кәлмә ипәк Һуғду чинсләринә иһәстән һәятә даһа габил Һө йүксәк мөһсүллуәдур.

Узунхортуму ерли Габахтәпә арысны тәкмиләшдирмәк сәһәсиндә до иш апарылр.

Тәдигәт нәтиҗәсиндә мұйөйән эдилмишдир ки, республикамызда

отлагларга сурулган һейванларлыг шәрәнтиндә мал-гараның дәйшидрич чарпазлашдырылмасы мөһим нәтижә верер. Габа юлу гоюларын мериносларда чарпазлашдырылмасындан алынан биринчи вә иккинчи нәсл дөнемәларин дери чөкис вә юну артыр, юнуңун кейфийәти яхшылашар, үчүнчү нәсл дөнемәларин дери чөкис вә юзу азалар, юнуңун кейфийәти корланар, конституциясы зәифләшәр, доғар гоюлар арасында ғысыр галма вә өлүм һаллары артыр; шис \times Кичик Гағраз гарамалындан төрәдичи чарпазлашдырма юлу илә алынан үчүнчү нәсл дөнемәларинин сүдүндәки яғин фазис азалар, конституциясы зәифләйәр, ғысырлыг вә талафолма һаллары артыр. Буна көрә, башлыча оларар иккинчи нәсл дөнемәлар «сүздә» чохалтмагла, төрәдичи чарпазлашдырма үсүлу мал-гараны чохалтмаг үчүн әсас үсүл гәбул эдилди.

Бизин тәҗрүбәләрдә гоюлары мұхталыф комбинацияларда чарпазлашдырма юлу илә алынан дөнемә һейванлар, акад. М. Ф. Ивановун нәтижәларини бир даһә төсдиг әдәт вә көстәрди ки, гоюларда гуйрәгүр шөкли вә юнуң рәңки Менделин әсас формулуна табе олмадан оилара ирсан кечир вә бу кейфийәт Менделин мүртәҗә вә чөһөк олан «тануңу» тамамла әлт-үст эдир.

Республикада габа юлу гоюңчулуғу зәриф вә ярымзәриф юлу гоюңчулуға чевирмәк ишиндә, Азәрбајҗан Көнд Тәсәрруфаты Институтиун хусуси һейванларлыг кафедрасы коллективн төрәфиндән Азәрбајҗан һейванларлыг тәҗрүбә станциясы вә Кәдәбәй дөвләт дамазлы оҗағы ишчиләрилә бирликдә ярадлымыш Азәрбајҗан дағ мериносу чох бөйүк рәл ойнамышдыр. Назырда бу һейванлар республиканың колхоз вә совхозларында ерди габа юлу һейванлары яхшылашдыран әсас дамазлыг чинсидр. Бу чинслә апарылан иш һейванлардыға Миңурин принсипини тәтбиғ этмәйин бөйүк әһәмиәттини бир даһә төсдиг әтмишдир.

Азәрбајҗан дағ мериносу Кәдәбәй вә Шамхор райоңу колхозларында ярадлымышдыр. 1926-чи илә һәмнин районларда чөми 2 мин баша яхын меринос вә 4 мин меринос \times бозах чинсләриндән дөнемә һейван вар иди. О заман бу һейванларн дийшләр 28—30 кә-дан, гоцлары исә 36—48 кә-дан артыг кәлмәздә, һәр һейван орта һесаба 2—3,5 кг ююлмышыр шүк вәрәрд ки, булдан да чөми 32—34% тәмиз юн чыхарды. Ондарын ичәрисиндә экстер'ер вә конституция нәгсанлары олан бир чох һейванлар мұшәһидә эдиләрд: сүрүңи 50%-дән чохуну сейрәк юлу һейванлар тәһәһидә эләрди.

Сәнарлар Азәрбајҗан ССР ЭА академикни Ф. Маликов, проф. М. Сәдыгов, зоотехниклардан В. Смарягдов, С. Нүсәйнов вә баш чөбән А. Нәгвердиев республиканың тәбин-тарихи вә отлаг-ем шәрәнтини нәзәрә галары, Миңурин тә'лимнә әсәсән әлз бир ени гоюң чинси яратмағы җаршыларына вәзифә гөйдулар ки, бу чинс отлаг шәрәнтиндә сахламаға давамла олсун, узун вә дәрә-тапалы йоллары асанлыға гәт әтсин, һәмчинн ерди иглим вә ем шәрәнтини уйғунаша бинсис.

Зәриф юлу гоюңун белә бир типни ялын ерди габа юлу бозах чинсини мериносларда чарпазлашдырмәк истигәмәти сәмәк юлу илә ярадлыға биләрдә. Габа юлу бозахын ерли шәрәнтә яхшы уйғулашмасыны, мөһкәм конституциялы вә йүксәк сағламылыны сахламаг нәзәрдә тутулмушду. Бундан башға бу чинс, юнуң узунлуғуна вә тәмиз юн чыхарыны боллуғуна тә'сир әтмәли иди. Меринос типләриндән исә, сәмәк юлу илә чөллү зәриф, бәрәбор вә узун юн вөрмәк вә дери чөкисни артырмаг кейфийәтләри алыналы иди. Бу ки чинсини мөһкәмләшдирмәсиндә ирсияти йарсытмағына да бөйүк әһәмиәтти вер илди.

Селекция иши, фенотипни көрә ән яхшы һейванлары ашкар әтмәк вә сонра да онларын ичәрисиндән дөвлүк гоцлар сечиб сынагдан кечирмәк юлу илә апарылырды.

Мөвҗуд гоцларың вә онлардан дөнемә һейванларын экстер'ер нәгсанларыны арадан галдырмаг вә мөһсүдлардығын артырмаг үчүн Гағраз вә Аскания мериносларының чарпазлашдыран истигәмәт эдилмишди. Кәлмәк вә ерли гоцлардан, һәмчинин дөнемә гоцлардан бәкәдәгә истифәдә эдилмәси, Кәдәбәй меринослары кейфийәттинин хейли яхшылашдырылмасыны мүмкүн әтмишди.

Кәдәбәй районуңун «Пут Иличә» колхозунда Аскания чинсли 2247 нөмрәли гоцла (1/024 гоцун хәттиндадыр) 7348 нөмрәли дөнемә гоцун тәҗрибидән 4176 нөмрәли дөвлүк гоң алынышдыр. Бу, мөһсүдлардыг гоцун ричиләрнө вә мөһсүлуңун кейфийәтинә көрә ата-анасындан әһәмиәтлин дәрәҗәдә фәрғәләнә вә хәтләрән биринин әсәсини гоюлу.

Селекция дағ мериносларына охшайн ютул-отулг гоюң типни яратмаг истигәмәтиндә апарылырды. Ушунла яныш, габа юлу вә дөнемә гоюңлары юкардыға көстәрилдән тиндә олан мериносларда чарпазлашдырма юлу илә чинс дөйшидримәк истигәмәтиндә иш апарылырды. Бүгүн һалларда аруз олунан типни мөһкәмләтмәк үчүн бирнөвлү һейванларын табылашдырылмасы принсипи тәтбиғ эдилди.

Дөмәли, селекциянын әсас үсүлу һейванлары чхалдә әтмәкдән, түсән гоһуармасы етишдирманың тәтбиғиндән, элчә да Гағраз вә Аскания чинсләриндән гаң ахытмагдан вә бирнөвлү һейванларын табылашдырылмасындан ибарәт иди.

Беләликлә, Азәрбајҗан дағ мериносу ерли Кәдәбәй мериносларынын мүрәккәб тө'рәдичи чарпазлашдырылмасы юлу илә Аскания гоцлары вә әсәсән Гағраз чинсләри гоцларла яхшылашдырылмасы, һәмчинин ерли яғлы гуйрәгул, габа юлу бозах гоюңларынын мериносларда чарпазлашдырылыб, биринчи нәслиң «сүздә» чохалдылмасы юлу илә алынымышдыр. Бу ишдә дамазлыг үчүн һейван сәвәркан нәсл дөйли, оиларын мөһсүдлардыг көстәрәчиләри әсас гәбул эдилмишдир. Бу һейванлар исбәтән ирн бәдәлиң вә яхшы инкшаф әтмишдир; оиларын ағ чифләрдәри ирн вә һәмчидир; бунун исә 600—800 кг көк йоду гәт элдиб дик йодушлардан кечән вә бүгүн ил бою отлаг еминдән истифәдә эдән гоюңлар үчүн чох бөйүк әһәмиәтти вардыр. Оиларын сүмүңи ирн, ағлары дүзүк вә мөһкәmdir. Бу һейванлар сылдыран дағларға галхаркан әсәл пәфсә алыр, лироплазмаз хәстәлибинә тутулмур, яғду юну оң асанлыға кечирир. Оилар әлвәршиңиз шәрәнтә дүшүкдә колдасы кейфийәтләрини гәдирчә итирди, ил отлагларында исә тез көкәлирләр.

Азәрбајҗан дағ мериносу гоюңларынын мөһсүдлардығы 1-чи чөвәлдә көстәрилимшдир.

1-чи чөвәл

Һейван җупулары	Дери чөки, кә-ла		Юн ғыркымыш, кә-ла		Юнуң узунлуғу, см-әә	
	орта	максимал	орта	максимал	орта	максимал
Гөҗәв	65—75	131	7,5—8,0	16,4	8	11
Гөҗәв	45—50	100	4,5—5,0	8,7	8	11

Һейванларын чохунун (90%-ә гөдөрини) юну назиклиғин көрә 64 кейфийәтләрди; юларынн бәрәбарлиғи яхшыдыр. Сүмүңлери мөһкәм, дәриләри кениш вә боркдир. Чидә һүндүрлүҗи 62—63 см-дир. Боюларында дәриләри ғырышылдыр.

Бу чинси даһа артыг төкмиллэшдирик өчүн апарылан иш көстөрү ки, Азэрбайчан даг мериносу олдуҗа йүксөк потенсиал ээрижйя маликдир.

Минурни кенетикасы көстөрү ки, чавап һейвалларыни организми пластикдир во мүнт шэрантини төсирля дойнишкляй тез урайыр. Йүксөк мөйсүлдар гочлар етишидрильмэс во онлардан истифода эдилмэс, яшля һейвалар үчүн эмбрион дөврүндө яхшы эмләмэ во бахым шэранти яратмагла мүмкүндүр.

Кадыбай районуну «Пут Илнч», Киров адына во башга колхозларында апардыкыма тэриубалардан көрүндүчү кими, бүтүн ил ала отлар шэрантинда бослан эркак толгунун бир илликди дери: чөкис орта һесабла 40 кг во юну 4,2 кг олмушду; ғында колхоз өрүшларында сахланы бордаг дөврүндө күндө 1,5 кг гуру от, 0,4 кг валөмир, 0,2 кг жымж, 1 кг эм чуғудуру ила алава эмлэни эркак толгундар исе бир илликте орта һесабла 60 кг олмуш во 6,5—8,5 кг юн вермишди. Во шэрантидө бөйүдүлмүш чавап һейвалларыни сүмүйү бөрк во бөдөн гурулушу мөһкө олмушдүр.

Кадыбай районуну дамазлыг фермаларында толгудардан 92 кг-дан 120 кг-аак дери чөкис олан во 13,2—17 кг юн верон гочлар, һөмчинни орта һесабла 81 кг дери чөкис олан во 6,9 кг юн верон дини гоюлар бөйүдүлүб Умуиттигдирак көнд тэсэрүлүш саркисини көндарилямшидир.

Һазырда республикада 122 миң баша яхын эриф юлулу гою, о чүмөлдөн 103 миң башдаг чоқ Азэрбайчан даг мериносу во 1,6 миллион башдаг чоқ эриф юлуларла габа юлуларын чарпазлашдырылмасиндан алынмыш дөймө һейван вәрдыр.

Бу, 1956-чи илде республикада юн ғыркымы планыныг 101,2% во 1956-чы илде 113% ерино етирилмэсине көмөк этмишидир. Һөмни сөбөддөн 1954-чү илде колхозларда 4391 тон юн истецсал эдилдййи һалда, 1956-чы илде 6046 тон во я 38% чоқ юн истецсал эдилмишидир.

Республика колхозлары 1957-чи илде юн истецсалды. 1956-чы илде икбөтөн 7 миң тон во я 15% артырмагы гаршыа маасад гоимушлар.

Чавап һейваллары эмләмэ во бослөмө шэрантини яхшылашдырылмасы, һөмчинни истигамотли төрибөйлөндирилмэсине янашы, онлары дүзүч сөчмөк во тайлашдырмагыни өһөмийоти «Ғырымзы Самух», «28 Апрель» во «Бошневк» гоюнчулуы дамазлыг ишилде мөшүл олан колхоз фермаларында апарылмыш тайгитларла да төсид эдилмишидир. Во тэсэрүфатларда ерли габа юлулу гоюлары эриф юлулу (Азэрбайчан даг мериносу, Ставропол, Гафтаз, Грозни, Совет мериносу во даг чинси) гочлары чарпазлашдырмак юлу ила яхшы мөйсүл верон эриф во ярымэриф юлулу гоюлардан ибарат бөйүк сүрүлөр ярадылмышдир.

«Ғырымзы Самух» совхозунда габа юлулу бөзөк гоюларыны мериносларла во гисмон тэйтишөн этлик-юнулу прекоसरла чарпазлашдырмак асасында еран шэранти уйғунлашымыш тэйтишөн этлик-юнулу гою чинси етишидрирк сәйсиндө иш апарылды.

«28 Апрель» совхозуну сүрүлери авваллар габа юлулу бөзөк во Ғарабаг гоюларындан ибарат иди. Ондары эриф юлулу гочларла чарпазлашдырмак юлу ила бу тэсэрүфатдагы сүрүлэрин чинекли төркион мүвөфәгийәтлө дойшир. Һазырда совхозу 28 миң баш гоюнундан 19 миң башы эриф юлулу во галаны ярымэриф юлулу һейваллардыр.

Бурада совет мериносу ила апарылдан селексия-дамазлыг иши, ени Минюкөвир мериносу типини яратмак үчүн имкан ачыр. Һәрһак 1940-чы илде совхозда һәр гоюндан орта һесабла 2 кг юн ғыркылдырдыса, инди оныларни һәр бириндэн орта һесабла 4,3 кг, элит гочларны һәр бириндэн 8,5 кг, бө'зи гочлардан исе 12 кг во даһа чоқ йүксөк-кейфиийотли юн ғыр-

ылыр. Элит гоюларын һәр бири 5,4 кг, онларны бө'зилери исе 8,2 кг юн верыр. Бурада 1953-чү илде 69,3 миң кг, 1956-чи илде исе 116,1 миң кг (167,7%) юн ғыркылдырдыр, һөм до бунун 100 миң килограммы эриф юн олмушдүр.

Ғаваз, Астафа во Тавус районларындакы колхозларыни гоюнчулуы фермаларында 1954—1956-чи илдарда Азэрбайчан Көнд Тэсэрүфат Институтуну зоотехника кафедрасы ишчилэри тэрөфиндөн апарылмыш хусуси бопитер көстөрмишидир ки, бу районлардакы гоюларны чоқу эриф юлулу гоюларла черилимшидир. 1956-чи илден э'тибаран бурада дамазлыг иши даһа да күчөндөдрилимшидир.

Азэрбайчанда чоқ гимитли этлик-пийлик гоюн чинслэрини до вәрдыр; бунлар балбас гоюлар во Ғарабаг гоюларыны тардалаг өнөдүр. һәр чөлтөдөн мөйсүлдар олан бу һейвалар ийидыглары районларыни (Нахчыван МССР во АҒачбади району) экология шэрантино яхшы уйғунлашмышдыр; апар отлар шэрантинда тез көкәлэр во этлэрини кейфиийәти йүксөкдир. Отларда көкәлмин икшилар бутургагы дери чөкиси 90 кг-а, яшлы һейваларныкы 110 кг-а чатыр; косимши чөкилери дери чөкилэрини 53—54,5% юни төшкил эдир; гүйбүр ягыны чөкиси 11 кг во даһа чоқдур. Балбас гоюлары 85—90 л, тардалаг гоюлары исе 40—45 л (6,4—7% ягы) сүд верыр. Бу һейваларны асас негасындо аю вермәлэриндөн (1,6—2,3 кг) во хусусан тардалагларыни чоқ габа юлулу одмаларындан ибаротдыр. Һөмни чинслэрини биология во тэсэрүфат хусусийәтлэри онларни салхамнамасы тәләб эдир. Онларда селекция иши апарылларкон ююларыныни яхшылашдырылмасында до фикир вермөк ләзымдыр.

Ғарында һөмни чинслэри яхшылашдырмагла эла бир ени чинс яратмак мәсәлэси дурур ки, о, юхарыда көстөрилган биология во тэсэрүфат әләмәтлэрини сахласли, һөм до ярымэриф юлулу олсун.

Бир сыра ғышлагларымызда ағыр ғышлама шэрантинда сахланан гоюлардымызы ягы гүйрүлү олмасыни сөс чөмәк өһөмийәтди һесаб эдирик; чүнки гоюну гүйрүгүндәки ағ, су олман ердә су режимини нисамлайыр, һөм до гарлы союк күндәрдә онлар үчүн ем эйтияты олур.

Формал кенетиклар гоюну һәм яғы гүйрүлү, һөм до эриф юлулу олмасыны бир-бирини эилд олан әләмәтләр һесаб эдәрәк бүтүн мүмкүндүчү инкар эдирдиләр.

И. В. Минурни язмышдыг ки, «Ишн инсан гарышдыгды, һәр һансы һейван во и битки формасыны даһа сүр'әтлө дойшмәй, һөм до инсан истәһөн истигамәтдө дойшмәй мөчүбр этмәк олар. Инсан үчүн ән файдалы фәаллийәт көстөрмөкдөн өтүр кениш мейдан ачылар...»

Азэрбайчан ССР ЭО Зоология Институтуну элми ишчилэри бу көнеспенины асас тутарга, «Бошневк» совхозуну мүтәхәссслэри во чөбалириг билриклә, бизни рөһбәрлийимиздө совхозда башлыка оларга Ғарабаг гоюларыны мериносларла чарпазлашдырмак во бир доғә прекоसरлардан гаһахытмак юлу ила, бөрәбр ярымэриф юлулу во яғы гүйрүлү ени гоюн чинс яратмак истигамәтиндә иш апарылмыш. Тәчүрәб эдилән дөймәлэри «өзүдә» етишидрилмэс, чинди сүрәтдө тайлашдырылмасы во чыхаш эдилмэс, һөмчинни онларны бахым во эмләмә ағарттынини яхшылашдырылмасы итәһәсиндө ени чинслән бир групп гоюн алынмышдыр.

Бөләксилә, Азэрбайчан ССР шэрантинда бир фәрди бир-биринә чәтти уйғунлашан ени мүхтәфил ирен әләмәти бирәдилмишдир во формал кенетикларни бунун мүмкүнсүзүлүг һаггында ирәли сүрдүкәзри фикрин асасындо олдуғуну сүбүт этмәк мүмкүн олмушдур.

Көстөрилән гоюн групп ашагыдакы әләмәтләрлө сөчпийәләнур: өвларни ағ рәңкән юну ярымэриф во бөрәбр, кифаьот гәдәр яг-тәрли,

мөһкөм, назиклийи э'тибарла 50—58 кейфийәтлийи вә орта: һесаба 9 см-адәк (7 см-дан 14 см-адәк) узунлугдары. Бәдәни, боюну, ғарың юлыла яхшы өртүмүшдүр; 100 баш доғар һейван илдә 115 гузу верир; гуйруг яғы Ғарабағ гоюнуқу гәдәрдүр; бәдәни ғыварәк, аяғлары нисбәтән узун вә дузқун, дырналғлары мөһкәмдир; дөшү дәннән вә кеңишидр. Бүтүн бу әләмәтләр, онларын узун йолларла вә мухтәлиф хәстәликләрә яхшы давам әтмәсини, бәләликлә дө узәг мөсафәләрдә олан отлағ шәрәитиндә сахланмасыны мүмкүн эдир.

Ени чинсин гоҗлары орта һесаба 73,5 кг кәлир, вә 4,94 кә юн верир; диир чәкилләри 45,03 кг олан доғар гоюндарын һәр бириндән исе 3,2 кә юн ғырхылыр.

Ғарабағ гоюнларынын ярымзәриф юшлу яғлы гуйруглу группун гоҗларилә чарпазлашдырылмасыны илк нәтиҗәләри кәстәрир ки, биринчи нәсәл дәнмәләри аталарынын гиймәтлий тәсәруфат биологич әләмәтләринә сәһиб олмашлар; онлар яғлы гуйруглу әләмәтләри; әкстер'ерләринә, диир чәкилләринә, юнларынын мидгарыны вә кейфийәтинә кәрә ярымзәриф юшлу яғлы гуйруглу гоюнларла яхшыдылар.

Бу илдән э'тибарән ени чинс группуну балбас гоҗлары вә ғарадалар гоюнларилә чарпазлашдырмағла, онларла ярси әләмәтләринә вә мәсәулдәрләг кейфийәтләрини нә дәрәҗәдә кәчмәсини айрәнмәк үчүн кеңиш истеһсалат тәүрүбәләри апарылыр.

Бир чох әлими тәдигатларын нәтиҗәләри, һәмчинин табағчыд чобанларыни, бригадаларын вә колхозларын тәүрүбәсә кәстәрир ки, харичи вә дахили амилләрин тәсирини күчләндирмәк, йә'ни әлмәдәни яхшылашдырмағ, стимулязатор тәтбиг әтмәк, чүтләшдирмә үчүн ән яхшы вахт сәмкәк, гоҗларын спермасыны ғарышдырмағ, һейванлар яки дәрә мәяламағ, чарпазлашдырманы вә саир усуллары кеңиш тәтбиг әтмәклә Азәрбайҗан шәрәитиндә һәр 100 доғар гоюндан илдә 110—125 вә даһа чох гузу алмағ мүмкүндүр.

Харичи амилләрин һейванларын организминә вә мәсәулдәрләгынә тәсирини чүтләшдирмә вә доғар мүддәтләрини дәйишдирмәк сәһәсиндә апарылмыш ишләрдә дә сүбүт әдлимшидр.

Ағдам зонасы районларында апарылғымыз әлими вә сонра да кеңиш истеһсалат тәүрүбәләри, һәмчинин 1956—1957-чи илләрдә Нахичыван МССР-ин Норашен району колхозларында, Ағчабәди вә башга районларда кеңирилмиш тәүрүбәләр кәстәрир ки, отлағларла сурулон гоюнчулуг шәрәитиндә фараш доғузун кәч кеңирилән ғыш вә яз доғуиларына нисбәтән бир сыра үстүнлүкләри вардыр.

Бу сәһәдә апардығымыз тәдигатларын нәтиҗәсә 2-чи чәдвәлдә вәрилимшидр.

2-чи чәдвәл

Чинсар вә доғум мүддәтләри	Һейванларын диир чәкисин, кг-да			
	доғулугу вахт	6—7 аяылда	1—1,5 илликлә	2 илликлә
Ғарабағ, кәч доғум (март)	4,0	24,8	32,4	42,3
Ғарабағ, фараш доғум (ноябр-декабр)	4,4	30,2	37,5	40,5
Меринис X Ғарабағ дәнмәләри, кәч доғум	3,8	23,4	30,6	39,2
Меринис X Ғарабағ доғуилары, фараш доғум (ноябр-декабр)	4,6	25,4	39,4	46,2

Чәдвәлдән көрүндүгү ки, ноябр-декабрда доғулумш Ғарабағ гоюну гузуларынын вә дәнмә гузуларыни диир чәкисин мартада доғулан гузуларыни диир чәкисиндән бәтүн яшларда артығдыр. Фараш (ноябр-декабрда) доғулан гузулар ана бәтүнчә даһа әвәришил шәрәитдә икиншәф әтдйли үчүн кәч (мартда) доғулан гузуларда даһа мөһкәм вә ири олур; ири вә мөһкәм гузулары бәсләнмәсн исе ырдә вә зәиф гузуларыни бәсләнмәсиндән асадыр.

Кәч (мартда) доғулумш Ғарабағ гоюну ики илликлә орта һесаба 1,8 кг, фараш (ноябр-декабрда) доғулумш Ғарабағ гоюну исе 2,4 кг юн вермишидр. Кәч доғулумш меринис X Ғарабағ дәнмәләрини һәр бириндән орта һесаба 2,2 кг юн ғырхылдығы һалда, фараш доғулан дәнмәләрин һәрәсиндән 2,8 кг юн ғырхылмышдыр.

Кәч доғулан һәр 100 гоюндан 80—92 гузу, фараш доған һәр 100 гоюндан исе 105—123 гузу алымышдыр. Фараш доғулумш гузулар арасында кәч доғулан гузуларла нисбәтән төләфәт аз олур.

Азәрбайҗанын дәрәғәтлән вә дағ районлары шәрәитиндә гарамал үчүн эсәс яхшылашдырычы оларәг шивс чинс гәбул әдлимшидр. Бундан башга, сон илләрдә республика Ләбедино вә Гонур-Кәрпәт чинсләриндән 8600 баша яхшы чаван буға вә 3500 баша яхшы дүбә котирилишидр.

Һейванларын бахымына, әмләмәсинә вә үмумийәтлә истеһсалә процесләрини тәшһилләни фикир верилон тәсәруфәтларда мәл-ғаранын мәсәулдәрлиғынә вә диир чәкисин артырмағ ишнилә хейли бәлуқ мувәфәғийәтләр әлдә әдлимшидр. Мәсәлән, 1944-чү илдә Газах районундаки Ленин адна колхоздан Азәрбайҗан Әлими-Тәдигат Һейванларылғ Институтуни тәүрүбә базасына кәтирдимиз Кичик Ғағфаз гарамалынын Газах нәсидән олан бир групп инәк бурада яхшы әмләмә вә бәсләмә шәрәитинә дүшәрәк сүд мәсәулдәрлиғынә 700—800 л-дән 1200 л-ә гәлдирмишдә; бә'зи инәкләр исе: 1700 л вә һәтта 2700 л (4,1—4,2% яғлы) сүд вермишид. Һейванларын диир чәкисин орта һесаба 220 кг-дан 290 кг-а гәлмишид. Тәүрүбә базасында Әлими-әмләмә вә бахым шәрәитинә гоюлуш шивс X Кичик Ғағфаз дәнмәләри сәб доғулан илдә сүд мәсәулдәрлиғларыны 2—3 дәрә артырмашдыр. Доғулугу заман шивсдән дәнмә бузавларыни диир чәкис 28—30 кә, ерли Кичик Ғағфаз чинсли бузавларыни диир чәкис исе 13—16 кә иди. Дәнмә инәкләрини һәр бири орта һесаба 300—450 кг кәлирди.

Дәнмәләрин икиншәф вә мәсәулдәрлиғы онларын әмләмә вә бахым шәрәитини сәвийәсинә бйавәсгә әлгәдәрди.

Азәрбайҗан Әлими-Тәдигат Һейванларылғ Институтуни мәлүматына кәрә, мухтәлиф әмләмә вә бахым шәрәитиндә бәсләлон дәнмә һейванларын бәдән өлчүләри 3-чү чәдвәлдә кәстәрилон рәгәмләрлә сәһийләләндр.

3-чү чәдвәл

Кәстәричиләр, см-дә	Пис әмләмә шәрәитиндә сахланан Һейванларда	Яхшы әмләмә шәрәитиндә сахланан Һейванларда
Чидәвун һүндәрәуғү	114,2	124,2
Бәдәнин чәлине узунлугу	12,9	141,0
Дөшүн әлгәсәси	165,5	168,0
Биләнин эһәтәси	17,6	17,7

Институтуни мухтәлиф тәүрүбә тәсәруфәтларында сахланан ерли вә дәнмә гарамалын мәсәулдәрлиғ кәстәричиләри 4-чү чәдвәлдә вәрилимшидр.

Азербайжан Элим-Тәдғигат Һейванларлығ Институтунун фермасында биринчи нәсәдән олан дөһмә инәк «Гурка» 6735 я сүд Һөрмишдир.

Азербайжан Көнд Тәсәруффат Институтунун тәдрис-тәҗрүбә тәсәруффатында шәһис × Кичик Гағғаз чинсләриндән дөһмүш һәр емләнән инәкдән 1955-чи илдә 2700 л, 1956-чы илдә исе 2956 л сүд сағылмышдыр.

4-чү сүдәл.

Тәсәруффатларын ады	Кичик Гағғаз ғарамалы			Шәһис × Кичик Гағғаз ғарамалынын дөһмәларын		
	дирч чәки, кг-ла	сағым, л-ла	яғ, % -ла	дирч чәки, кг-ла	сағым, л-ла	яғ, % -ла
Институтунун фермасы	296	1079	4,04	457	2359	3,90
Губазәлиәл совхозу	285	1091	4,17	427	3024	3,89
Киров адыла совхоз	277	962	—	380	2912	4,07
Дашкәсэн кәндидәки колхоз	270	1025	4,17	341	1868	4,12

Республиканын габагында сағычлары, о чүмләдән Шамхор районундағы Һәзи Асланов адына колхозун ады-санды сағычсыз Зәргәләм һачмәва вә башгалары өйдәләриндә олан инәкләрин емләнмәсини вә бахмыны яхшылашдырар, елиндәрини сыйғаламағ вә Һейванлары ошшара кәтирмәк йолу илә оларын һәр бириндән илдә 3000—4500 л сүд сағырлар.

Дос Ә. Мирзоев бизин рәһбәрлийимизлә Азербайжан шәрәитиндә бәсләнилән Һырмазы стәп ғарамалыны өйрөнмиш вә мүйәйән этмишдир ки, ләзыми емләмә вә бахым шәрәити ярадылдығда бу Һейванлар республикамизын иглим шәрәитинә уйғуналыр, сағым дөһмәлә «орта һесаба 2500 л сүд Һөр вә һәр дүри чәкәләрини 403 кг-а чыдырар. Бәзи рекорду Һейванларын сүд мәһсулдарлығы 6000 л-ә, дүри чәкиси исе 627 кг-а чатыр.

Бу чинсин бир сыра нәгсанлары олдуғуну, (конституцияларынын бир гәдәр зәиф олдуғуну, сүдләриндәки яғын азлығын—3,7% вә етлик формаларынын зәифлинин) нәзәр аларар, ону Азербайжан зәбусундан ғанахытмағ йолу илә тәхминлашдырмәк үчүн тәдбирләр һазырланмышдыр.

Астара, Ләнкәран, Ярдмылы, Лерик вә Масаллы районларында яғлы сүд Һөрән зәбу инәкләр сахланлар. Бу Һейванлар бәдән гурулушларынын мөһкәмлиин, сүдләрини йүксәк дәрәҗәдә яғлы олмасы, широплазмә хәстәлиинә давамлылығы вә бир сыра башға биоложи вә тәсәруффат хүсусийәтләрилә фәргәлир.

Азербайжан зәбусу кемшиндә, кифәят этмәйән геһри-мүнтәзәм емләмә вә ибтидан бахым шәрәитиндә әмәл кәлмишдир. Буна кәһр дә зәбу инәкләр 300—450 л (4,2—6% яғлы) сүд Һөрән хырда Һейванлардыр. 1945-чи илдә Азербайжан Һейванларлығ станциясынын тәҗрүбә базасына Ләнкәран районундан кәтирдиимиз 15 баш зәбу яхшы емләмә вә бахым шәрәитинә дүшәрәк сүд мәһсулдарлығын 260 л-дән 1200 л-ә вә сүддәки яғын миғдарыны 4,67%-дән 5,7%-ә галдырды.

Зәбу инәкләрин шәһис бугаларилә чарнашладырдылмасы сәһисдәки илк тәҗрүбәләр Азербайжан Һейванларлығ станциясында апарылмышдыр. Инди бу иш Азербайжан Элим-Тәдғигат Һейванларлығ Институтунун Кур-Араз тәҗрүбә станциясында вә Азербайжан Көнд Тәсәруффат Институтунун тәдрис-тәҗрүбә тәсәруффатында давам этдирилмәкдәдир.

Көркәмли Һейванлар М. Ф. Иванов дөһир ки, әв Һейваларынын кәйфиятләни сурәтлә дөһирләшдирмәсинә вә тәхминләшдирмәсинә, чинсләрасы вә нәпләрасы һибридашдырмә йолу илә чытмағ мүмкүндүр. Буну И. В. Минерәс дөһирләшдирмә йолу илә чытмағ мүмкүндүр.

Биринчи нәсәдә һибрид зәбусун куваны кичик юмру кими галыр, икинчи нәсәдә исе тамамилә ләк олуп кәдир. Һибрид Һейванлар зәбусундан даһа мөһкәм олур. Азербайжан Элим-Тәдғигат Һейванларлығ Институтунун мәлүматына кәра, доғулан заман биринчи нәсә һибридләрин дүри чәкиси 22,1 кг, икинчи нәсә һибридләрин исе 26,3 кг олур. Яғлы һибрид зәбу инәкләр 370 кг-дан 485 кг-адәк кәләр. Икинчи нәсә һибрид зәбу инәкләр орта һесаба 1800 (1051—2482,4) л—4,15% яғлы сүд Һөр вәһир. Биринчи нәсәдән олан «Иран» ады һибрид зәбу инәклән ән чәх сүд сағылмышдыр; бу Һейван 300 күн давам олан икинчи сағым дөһрүндә 3574,3 л сүд Һөрмишдир. Онуң дүри чәкиси 495 кг-а чатымышдыр.

Икинчи нәсәдән олан һибрид зәбу «Чәләя» 540 кг кәлмиш вә бир илдә 3500 л сүд Һөрмишдир.

Азербайжан Көнд Тәсәруффат Институтунун тәдрис-тәҗрүбә тәсәруффатында шәһислә зәбусулар чарнашладырмә йолу илә һибрид Һейванлардан бир гәдәр башға йәтигәләр әлә эшлимишдир. Бу тәсәруруфатдағы һибрид инәкләр даһа ири, дүри чәкәләри, сүд мәһсулдарлығлары вә сүдләриндәки яғ фәзи дәһа йүксәк вә экстер-Һөрәри даһа дүзүкүндүр. Бурада 140 нөмрәли һибрид зәбу инәк 270 күн давам олан сағым дөһрүнә 4140 л, 70 нөмрәли зәбу 300 күндә 5117,7 л, үчүнчү сағым дөһрүнү кәһирән 1 нөмрәли инәк «Мәлчәк» исе 5266,4 л сүд Һөрмишдир.

Һибрид зәбу инәкләрин сүдүдәки яғ фәзиинә аид рөгәмләр дә чәх марәғлидир. Мәсәлән, Азербайжан Көнд Тәсәруффат Институтунун тәдрис-тәҗрүбә тәсәруффатында бәсләнән 70 нөмрәли зәбу ишөйин сүдүдә сағым дөһрүнүн 2-чи айында 3,95%, 5-чи айында 5,6%, 8-чи айында 6,05% вә 9-чу айында 6,4% яғ олмушдыр. Бу тәсәруффатда һибрид бузвалар доғулан заман дүри чәкиси 30—35 кг, яғлы зәбу инәкләрин дүри чәкиси исе 480—530 кг олмушдыр.

Һибрид инәкләр сүдлүк-өтлик кәйфиятлә мәлик олмалары вә кәһим-миш чәкәләрини һейдән йүксәк олмасилә фәргәлир. Һибрид зәбу сюянд гөрхмүр вә иствә өзүнү яхшы һисс эдир; белә Һейванлар давамтал олур, хәстәлилә әз тутулар, һәмчинин төрәмә гәбиллийәтини яхшы олмасилә фәргәлир.

Азербайжан шәрәитиндә чәмишчылығы дә бәһәк әһәмийәти вәрдир. ССРИ-дә чәмишларын чөхү Азербайжанда сахланлар. Республикада бу Һейванлар ғарамалын тәғрибән 21—23%-ни тәшкил эдир.

Дәмазлығ иши нөтәйи-Һәзәриндән чәмишчылығы әз фикир пәришмиш, буна кәра дә сон заманлардак бу сәлә, фәсәд дөһрүнүн ибтидан Һейванларлығ формасиндә галмышдыр. Азербайжан чәмишы зоотехникки чәләтдән өйрәниләмишдир.

—1926-чы—илдә проф. И. И. Кәлукин Азербайжан чәмишынын хрәсәлөжи (гәсабуһуназу) тирини мүйәйән этмиш, экстер-Һөрәни вә фәрд кәндә тәсәруффатларынын шәрәитиндә мәһсулдарлығ кәйфиятләрини өйрәнмишдир. Азербайжанда чәмишчылығ проблемни кәһиш дәирәдә 1929-чу илдә Азербайжан элим-тәдғигат тәҗрүбә Һейванларлығ станциясында (И. И. Горбәкин) вә 1932-чи илдә Азербайжан Көнд Тәсәруффат Институтунда өйрәниләмәйә бәвләмишдир.

1935-чи илдә Кировәбадда биринчи Дөвләт дәмазлығ чәмишчылығ очағы тәшкил эшлимишдир. Бундан сонра дәмазлығ чәмишчылығ фермалары вә ики чәмишчылығ совхозу ярадылмышдыр.

Азербайжан Көнд Тәсәруффат Һейвалары етишдирмә кафедрасынын элим ишчәләри вә Дөвләт дәмазлығ чәмишчылығ очағынын мүтәхәссис-

лери багачыларда өмөкдөшлүк шөрөнтиндө В. И. Лениң адына Үмүттү-тифак Көнд Төсөрүфаты Академиясинин мухбир үзүн, проф. А. Агабайлинин рәһберлийнде һәмнин ферма ва совхозлардакы чамышларын биоложи ва төсөрүфат азаматларини өйрөнмөкдө Азербайжан чамышыны сүдлүк-өтлик истигамәтдө тәкмилләшдирмөк саһсиндә селекция-дамазлыг иши апармаға башламчылар.

Азербайжан чамышынын өйрөнилмәси ва тәкмилләшдирилмәсиндә Дарвин, Мичурин ва М. Ф. Иванов тәлимини нәзәри әсәсләриндәк келиш истифадә эдилмишдир. Олар, Девлет дамазлыг чамышчылар оҗағы үчүн селекция-дамазлыг планы тәртибини ва Азербайжан чамышыны республикада яғыл сүд верән мәсудлар һейванларын гиймәтти бир нөвү кими дөйшдирмөк ва тәкмилләшдирмөк үсулларын әсәсәти гоюлмушдур. Апарылан тәрүбулар кәстөрмишдир ки, чамыш емләмә ва баһым шөрөнтинин яхшылашдырылмасына чох һөссәсдир; реләф ва башга еколожик шөрәнт чамышларын боюна, инкишафна, дирн чәкисинә, һәмчинин бодәнинин формасына чох тәтәбир эдир.

Дағларә галҗдыгча чамышларын дирн чәкис азалыр, сүмүкларинин ва о чүмлөдән аяғларынн инкишафы исе күчләнәр. Дағ шөрәнтини уйғулашан чамышларын ганында һемоглобинин ва эритроцитларын миғдары артыр, аҗ чийрәлери ири ва ағыр олар, нәбзи ва тонусу сүр-әтлинәр.

Анадан олан вахт чамыш балағынын дирн чәкис 20 кә-дан 40 кә-әдәк олар. Муәйин эдилмишдир ки, балағларын чәкис арасындак фәрг аналарынн дирн чәкисиндән, ана бөтиндә гидәланмак шөрәнтиндән, һәмчинин чамышларын дегума нәмә һазырланмасындан асылы олар. Балаға истигамәтлән ва бол сүд ичирилмәси, онун яғыл емләмә бәсләмәси сонракы дөврләрдәк инкишафна ва дирн чәкисини артмасына тәтәбир эдир. Ади отлар шөрәнтиндә сахланан чамышын дирн чәкис 390—400 кә, яхшылашдырылмыш емләмә шөрәнтиндә сахланан чамышыны 400—420 кә ва тәләбәтәна көрә емләнән чамышыны 460—560 кә олар; дөвлүк кәлини дирн чәкис исе 720—800 кә кәлир.

Емләмә ва бәсләмә шөрәнтиндән асылы оларак чамыш балағларынн дирн чәкис күндә 300 г-дан 800 г-әдәк ва даһа чоғ артыр. Истеһсалә балағ бәсләмәк үчүн мәсләәт көрүлүш сү режимин, һейванларын сүр-әтлән инкишаф эдиб 18 айлыгдә яшлы чамышларын дирн чәкисини 75%-инә чәтмәси тәтәбир эдир, бундан башга бу үсул, чамыш дүбәләринин 3—3,5 яш әвәзинә, 1,5—2 яша чәтдығы заман күчләндирилмәсини мүмкүн эдир.

Дамазлыг чамышчылыг фермалары олан колхозларда чавән һейванларын яхшы шөрәнтдә бәсләнб бөбүдүлмәси, әлчә дө дүзкүн сечилмәси ва тайлашдырылмасы нәтиҗәсиндә чамышларын дирн чәкисини 460—500 кә-а, кәлләрин чәкисини исе 700—800 кә-а чәтдырмаг мүмкүн олмушдур.

Чамышларын екстер'ер ва интер'ер хуsusийләтларини тәдәт этмөкдә, оларын сүдлүк истигамәтдә тәрбиәләндирилмәсини мүмкүн эдән лептозой конституция типинә малик олмалары муәйин эдилмишдир. Бунә әсәсән сүдлүк типли чамышларын конституциясыны гиймәтләндирмәкдән өтрү йүз балды чәдвәл тәрбиә эдилмәси, һәмчинин чамышларда сүдлүк кейфијәтти инкишаф әтләрмәк, оларын конституция ва екстер'ер негәсләрини арадан галдырмаг үчүн муәйин үсуллар һазырланмишдир. Чамышларын сүд мәсудлардығыны ва бунә муқтәлф амилләрн тәтәбир өйрөнмөкдә, сағым дөврү давамзын ва бунә муқтәлф амилләрн тәтәбир өйрөнмәсинин гәнуәнуғулулдуғлары муәйин эдилмәси ва бундә да әсәсиндә күндәлик сағымларә көрә чамышларын иллик сүд мәсудлардығыны ва

сағым дөврүнүн айры-айры һиссәләриндә сүддәкә яғ фәзинә көрә сүд-ләринин яғдылығыны тәтәбир этмөк үчүн үсуллар һазырланмишдир.

Ади отлар шөрәнтиндә сахланан чамышларын сағым дөврү 234 күн, яхшылашдырылмыш шөрәнтдә сахланан чамышларынн исе орта һесаба 266 күн давам эдир. Ёр емләнән чамыш 700 л-дан 1200 л-әдәк, рекордчү чамыш исе 3000 л-әдәк (7—10% яғыл) сүд верир.

Азербайжан чамышынын кенетика ва селекция чәтләрәндән өйрөнилмәсинин чәтләкәлери истәһсаләтдә келиш тәтәбир олар.

Азербайжан атылмыш тәтәбир бир хуsusийләтли малдыр. Сары-күрән Гарабағ атлары, күмүшү-боу дөлибозлар ва мошур Губа йоргалары тәҗә республикада дейли, ондан кәнарда да келиш танымынн ва айла-мышдыр.

Республикада атылмыш муәсир вәзийәти, хуsusән ерли ат числәринин дө дөимә атларын биоложи ва төсөрүфат кейфијәтләри һалә ва өйрәнилмишдир. Азербайжан атларынн хуsusийләтләри баросиндә яғыл проф. И. И. Кәлүкин, Л. Дәнзәл, дос. Е. Кәтләкәли, Азербайжан ССР-ӘА академик Ф. Мәликов, проф. А. Агабайли, Азербайжан Көнд Төсөрүфаты Институтунун доцентләри Р. Сәттарвәдә, З. Вәрдәс ва аспирантлардан С. Чәфрәов, А. Дәзхәев, К. Әлиев ва башгаларынн әсәрләриндә бәтән мөдәләр верилмишдир.

Яхшы биоложи-төсөрүфат хуsusийләтләринә малик олан ерли Азербайжан атлары илхә илә сахланмаг үсулуна уйғулашмишдыр. Оларын бою кичиң вә иш кейфијәтләри зәиф ола да, һәт гәбиләйитләри йүксәк, узун өмрлү, чоғ сүдлүк ва бәдән гурулушлары мөһкөмдир. Мәслән, Губа мадиялары чидовунун йүндүрлүгү орта һесаба 136,8 см, дөлибозларынн 137,3 ва Гарабағ мадияларынн исе 138,5 см-дир.

Атылмыш саһсиндә кенетика-селекция иши ерли атларын боюна артырмаг ва бәдән гурулушуну күчләндирмәк истигамәтнәдән апарылмишдыр. Бу мөгсәдлән ерли Азербайжан атлары, әрәб атлары, ләйрән атлар ва башга тәмизганлы ат числәриндә чәрпәләшдырылмәш, эйни заманда онларын емләмә ва баһым шөрәнти яхшылашдырылмәси, әлчә дө дүзкүн сечилмәк ва тайлашдырылмәси йөлу илә чәдвр мейданлариндә муғтәзәм сурәтдә тәтәбирләндирилмәси ва сынағдан кечирилмишдир.

Мәслән, 75 нөмрәли ат заводу Азербайжан шөрәнти үчүн ярлары, йүксәк иш гәбиләйитли, гошу-милик атлары ярдылмасынә өз гәришә-сына вәзифә гоюмушдур. Бу мәсәлиң һалә этмәкдән өтрү бир тәрәздән ССРИ-дә етишдирилмәш числәрәдән сечилмә атларын числәрәсә тәрпәләшдырылмасы үсулундан истифадә эдилмәси, дикор тәрәздән чәрпәләшдырылмасынә апарылмәси, эйни заманда да емләмә ва баһым шөрәнтинин яхшылашдырылмасынә нәзәрдә тутулмушдур.

Ишин биринчи мәрһәсәсиндә числәрәсә тәрпәләшдырма апарылмәк иреийитләр сарсылдымын, һәт гәбиләйитли йүксәк дөимә атлар әлдә эдилмишди. Икинчи мәрһәсәдә икинчи ва үчүнчү нәсләр һесаба-сына заводда етишдирилмәш мадияларын истигамәтлән топланмасына мөйбә, эйни заманда тәмизганлы заводда апарылмыш ишин үмүми бәшиләнмишди. Үчүнчү мәрһәсәдә заводда апарылмыш ишин үмүми сәвийәсини йүксәлтмәк мөгсәдлән истигамәтлән вә дәрли дамазлыг иши апарылдырды. Бу дөвр тәрәздиләрин кейфијәт әтиһәсәлән дәриндән дөй-йишәсәсидә сәтәйиәләндирилди.

Апарылан ишләрн нәтиҗәсиндә заводда етишдирилмәк 2,5 яша чәтдырылмыш айғырларын чидов йүндүрлүгү орта һесаба 156,1 см, мадияларынн исе 153,1 см олмушдур.

1951-чи илдә Бақы чидов мейданында кечирилмиш йохламаларда 75 нөмрәли заводун атлары рекорд вурмушдулар. «Сейди» 1400 м мәсафәни 1 дөгигә 35 сапыбдә, «Форност» 1800 м мәсафәни 2 дөгигәй вә

үчшар «Фрай» 2400 м мөсәфәни 2 дөңгә 43 санидә гәт әтмишиди. «Фрай» «Бөйүк Бақы призини», «Форпост» исә «Бөйүк Яз» призини алмишиди.

Ғазах, Агстафа ва Тавус районлары колхозларыни дамазлыг атычлыг фермаларында да ерли атлары яхшылашдырмаг мәгсәдилә иш апарыларды; бурада чинселәрасы чарвалашдырмагдан өтру тәмизганлы ва әрәб чинселәри айгырларында истифада эдилмишиди.

Көстәрилон районлардакы колхозларыни атычлыг фермаларында апарылмыш дамазлыг ишләри потәсиңдә Азәрбайжан атларыныи башлыча экстер'ер нәгсанлары аралдан галдырылмыш, бууну да сәйәсиңдә онлар мөлкәмләниши, ириләшиши ва нәчибләшишиди. С. Чәфаровуну 1950—1953-чү илләри әлдә мә'луматына әсәсэн атларыи өлчүләри 5-чи чөдвәлдә верилмишиди.

3-чи чөдвәл

Груналар	Атларыи миғлары	Өлчүләри, см-дә		
		чөдвө һүндүрләүү	дөңүң өһәтәси	биләйини өһәтәси
Ерли Азәрбайжан атлары	121	137,3	157,3	17,50
Яхшылашдырылмыш дөңмә атлар	41	142,0	164,9	18,61
Сәйәсиңдә атлар (әсәс әтибарләнә дәнмәләр)	20	145,7	170,0	18,50

Яхшылашдырылмыш бә'зи дөңмә атларыи өлчүләри даһа йүксәкди. Мөсәлән, «Дурна» әдлә мадәяни чөдвө һүндүрләүү 150 см, бөдәннини чөһиңә узуну 148 см, дөшүңүң өһәтәси 167 см ва биләйиниң өһәтәси 18,5 см-ди.

Агдам ат заводунда Азәрбайжан Көнд Тәсәррүфаты Институтиунуи досетини Р. Сәттарзадә тәрәфиндән Ғарабағ атыны борпа әтмәк мәгсәдилә апарылан дамазлыг ишиниң чөх бөйүк әлми ва әмәли әһәмийәти вардыр. Мүдәлифини селексиә ишиндә әлдә әтдийи нәтичәләр ва Ғарабағ атыны даһа да тәкмилләшдирмәк үчүн мүййөни әтдийи йоллар онуи 1954-чү илдә һәшр олуиунуш «Ғарабағ аты» монографиясында дәрч эдилмишиди.

С. М. Киров адына Азәрбайжан Дөвләт Университетиниң досетини М. Ахундов ерли тоюгларыи чинслик кейфијәтини яхшылашдырмаг сәһәсиңдә бир сыра тәдигат апарышдыр. Тәдигатларда яхшылашдырычы олараг ләггори, и'юкәмишир ва бир сыра бәшгә чинселәри хорузларында истифада эдилмишиди. М. Ахундов дөңмә тоюгларыи кенетика табиятини тәдигәт әтмиш ва тоюгларла селексиә апарылмасына дәир тәдбирләр һазырламышдыр.

Республика көнд тәсәррүфаты габагчыларыныи мүншавирәсиңдә Азәрбайжан ССР Назирләр Советиниң сәдри С. Рәһимов йолдаш «1956-чы ил көнд тәсәррүфаты ишләриниң сәкуллары ва 1957-чи илли вәзифәләриңә дәир» мә'рузәсиңдә демшиди ки, 1956-чы илдә колхозларда истәһәл әдилмиши сүдүн үмуми миғлары 1954-чү илдәки 66 миң тона ғаршы 150 миң тонадак артмыш ва я 2,3 дөфә чохалмыш, мұвафиг олараг юн истәһәсалы 4391 тондан 6046 тона галкмыш, йә'ни 38% артымыш, әт истәһәсалы (дирн чөкидә) 43 миң тондан 53,5 миң тона чатмыш, яхүд 24% артымыш, юмурта истәһәсалы 8,4 миillion әдәлдән 13,7 миillion әдәдә чәтдырылмыш ва я 63% артырылмышдыр.

Сонра о, республика габагчыларыныи көстөричиләрини гөйд әтмиш ва көстөрмишиди ки, республика колхозлары 1957-чи илдә сүд истәһәсалы

ыны 187 миң тона чәтдырмагы ва я 25% артырмагы, әт истәһәсалыны 72,5 миң тона галдырмагы, яхүд 36% артырмагы, юн истәһәсалыны 7000 тонадак чохалтымагы, йә'ни 15% артырмагы ва 30 миillion әдәлдәк юмурта истәһәсалы әтмиш, яхүд юмурта истәһәсалыны 2,2 дөфә артырмагы ғаршыларына вәзифә гоймушлар. Бу планлар мұвафәғийәтлә ериңә етирилир.

Н. С. Хрушиов йолдаш Чөһүби ва Шимали Ғафзах көнд тәсәррүфаты ишчиләриниң мүншавирәсиңдәки иптиндә демшиди ки, «Тәсәррүфаты фәсиләсиз оларат икишәф әтирмәк үчүн, биз әлмә, әлми һәлиийәтләрә истинад әтмәлилик. Колхоз ва совхозлар чөх әлмә, әлми һәлиийәтләрә ләзымынча тәшкил әтмәли, дамазлыг ишини яхшы гурмалы, дүкүн нөвбәли әкинләр тәтбиг әтмәли, әмәли бачарыгга тәшкил әтмәли ва чөх зәһмәт апаран ишләри мөхәтәккәшдирмәлидирләр...»

Азәрбайжан көнд тәсәррүфат һейванларыниң кенетика вә селексиә сәһәсиңдә апарылмыш әлми-тәдигат ишләриниң юһарыда көстәрилниш нәтичәләриңдән колхоз ва совхозларда кенеш истифада олуиур.

Республикамызын көнд тәсәррүфат һейванларыныи селексиәсә илә мәшғул олан әлми ишчиләри кәләңкәдә дә истәһәсалта даһа сәһ әләг сәхләячәк, зоотехника әлминиң һәлиийәтләрини истәһәсалта кенеш тәтбиг әтмәк үчүн һәр чүр тәдбир корчәк, һейванлардыиң йүксәлиши урунда үмумалғ мұбарәзәсиңдә әд әмөйини эсиркәмәйәчәк вә көнд тәсәррүфатыныи әзәмәти йүксәлишә чәтдырмаг үчүн Сов.ИКП-ни XX гурултайында мүййөни әдилмиш планы ериңә етирмәк йолунда әзмәл чәлшәчәклар.